

Univerzita Karlova v Praze

Filozofická fakulta

Katedra psychologie

Obor: Sociální psychologie

Teze disertační práce

Mgr. Hana Klimešová

Sociální identita, hodnotová orientace a životní preference mladých kosovských Albánců (KA) a kosovských Srbů (KS) z mono-etnických a multi-etnických oblastí.

Social identity, value orientation and life preferences of young Kosovo Albanians (KA) and Kosovo Serbs (KS) from mono-ethnic and multi-ethnic regions.

Rok odevzdání: 2013

Vedoucí práce: **PhDr. Simona Horáková Hoskovcová, Ph.D.**

Úvodní slovo

Nejen mladí mužové, ale také mladé ženy poznávají svět¹. A tak jsem před vánoci roku 2003 sbalila krosnu (protože s kufrem se přece do takových oblastí jako je Kosovo nejedí), veškeré možné out-door oblečení, které jsem doma našla, pepřový sprej, baterku, všechny své strachy, naivitu, otevřené oči a dobrou vůli, a odjela pracovat na 6 měsíců pro Světovou zdravotnickou organizaci do etnicky rozděleného města Mitrovica na severu Kosova. Byla to zima plná 'power cuts' a 'water cuts' (neustále byla vypínána elektřina a voda), následovaná jarem, které začalo velkými etnickými nepokoji: jednoho rána jsem přišla do práce a vracela jsem se domů pozdě večer, evakuována pod rouškou tmy společně s ostatními kolegy z Organizace spojených národů v opancěřovaném autě. Ten den jsem z okna kanceláře sledovala v přímém přenosu (nedokázala jsem "odolat", přestože jsme měli zakázáno přibližovat se k oknům) svoji první skutečnou "malou válku" na mostě přes řeku Ibar. Ten den bylo zabito několik lidí. Střílelo se, kolegové rozebírali, kde přesně – na jaké střeše - jsou ostřelovači, hořela auta a kostel...a ti muži na mostě, to byli vesměs mladí muži, kluci, co...dobývali svět...pro nějaké ideály? Nedokázala jsem to pochopit.

A tam začal příběh téhle práce a mých téměř 10 let na Balkáně. Všechno to začalo tím, že jsem chtěla pochopit, co se to na tom mostě – pět let po válce - stalo a proč ti muži byli tak mladí. A chtěla jsem to pochopit "já sama", opravdu to pochopit, ne si přečíst jak to mám chápat...a roky plynuly a mladé ženy už nejsou tak mladé...a už chápou, jak naivní bylo to "chtění".

Tato práce je komparativní studií vzorku 500 mladých kosovských Albánců a Srbů žijících vedle sebe, ale v podstatě naprosto izolovaně jeden od druhého; žijících v jednom státě, ale tím státem je pro kosovské Albánce nezávislé Kosovo a pro velkou většinu kosovských Srbů Kosovo jako součást Srbska. Tito mladí lidé se narodili krátce (3 - 4 roky) před rokem 1999, rokem, kdy vyvrcholilo a intervencí NATO skončilo 10leté období srbské/Miloševićovy oprese albánského obyvatelstva. Stejná historická událost je na albánské a srbské straně samozřejmě vnímána odlišnými způsoby, stejně tak je odlišně vnímána i různými představiteli tzv. třetích zemí (mezinárodním společenstvím). Naši mladí lidé jsou vystaveni odlišným historickým naracím a odlišnému prožívání

¹ Reference k výbornému filmu Radima Špačka z roku 1996 o životě mladých lidí v obléhaném Sarajevu.

současnosti. Tato práce není o politickém pohledu na věc, není ani o v souvislosti s Kosovem tolik diskutovaných lidských právech. Je o tom, že mladí lidé v našem vzorku prožili téměř celý svůj život obklopeni nějakou z mnoha tváří konfliktu: politickým napětím, nejistotou, sociálními a ekonomickými problémy, pak přišla válka, a pak znovu - jen v jiné formě - politické napětí, nejistota, sociální a ekonomické problémy. Konflikt v Kosovu – a zejména v jeho severní části – ještě stále není u konce (Burema, 2013), rekonciliace je v plenkách. Ptáme se, jak daleko či blízko k sobě mají mladí lidé z obou etnických skupin, ptáme se, co je pro ně důležité, čeho se bojí, jak vnímají toho “druhého”, jaká je jejich představa “o druhém”, kdo jsou oni sami – jaké aspekty identity jsou pro ně důležité. Doufáme – ale možná jsme příliš optimističtí – že tito mladí lidé k sobě najdou cestu, že zmytologizovaná a celá staletí živá (a živená) bitva na Kosovském poli jednou skončí.

Doufáme, že tato práce přispěje k pochopení toho, jak válka a politický konflikt ovlivňují životy mladých lidí, a to i těch, kteří v době přímé agrese byli malými dětmi, jak důležité je pracovat s mládeží, ovlivňovat citlivě její socializaci tak, aby stejné problematické narace nebyly přenášeny do dalších generací, a zároveň aby nevznikal pocit, že opuštěním těchto narací dochází ke ztrátě kulturní identity.

V rámci této práce jsme sebrali velké množství dat, ne vše bylo ve studii využito. Doufáme a těšíme se, že to bude využito k vytvoření rekonciliačního programu pro kosovskou mládež.

Teoretická východiska

Teoretická část je rozdělena do 3 vzájemně propojených celků:

Nejprve se zabýváme procesy socializace: upozorňujeme na významná socializační prostředí a na socializační vlivy, které vedou k osvojení určitých individuálních politických přesvědčení a k osvojení určitých občanských postojů. Dále se zabýváme konceptem občanské identity, tak jak je některými vnímána jako identita nadřazená ostatním skupinovým identitám, jako identita představující spojovací článek mezi občany, který dodává pocit jednoty i v situacích, ve kterých se jiné identity, např. etnické, dostávají do konfliktu, či identita představující, jak říkají Greenfield a Chirot (1994; in Citrin, Wong, Duff, 2001), loajalitu, která umožňuje sociální solidaritu; zajímají nás

odlišné konstrukce občanské identity, tak jak vidíme např. v pracích Abella, Condora a Stevenson (2006), Hasteové (2004) či Ichilové (2004); zajímá nás socializace k novému občanství. Dotýkáme se problematiky nacionalismu a národních mýtů, ke které se pak vracíme ještě v poslední části teoretických východisek, kde se zabýváme traumatem a rekonciliací.

Ve druhé části práce se zabýváme zejména otázkami vývojové psychologie: vlivem válečných a politických konfliktů na život jedince - upozorňujeme na některé důležité studie, které ukazují, jak málo vlastně víme o tom, jak se lidský jedinec vystavený vlivu válečného, etnického, politického konfliktu vyvíjí/bude vyvíjet, jak málo víme o formování jeho identity: jmenujme alespoň práce Kerestešové (2006), Barbera (2008), Kosićové a Liviho (2012) či McLernona a Cairse (2006).

V závěrečné části práce se zabýváme symbolickým kapitálem traumatu a jeho rolí v upevňování národní identity, tím, jak toto ovlivňuje procesy rekonciliace, jak do procesu vstupují mýty, často přes transgenerační a intergenerační mechanismy přenosu traumatu (Schützenbergerová, 1998; Schützenberger, 2007; in Baim, Burmeister, Maciel, 2007; Volkan, 2004), zamýšlíme se nad evoluční perspektivou rekonciliace, krátce se zmiňujeme o – pro rekoncilici důležitých - teoriích: duplexové teorii nenávisti (Sternber&Sternberg, 2008), o kořenech nenávisti podle Staubu (2005), teorii obrazu a jejího vlivu na percepce druhého (Herrmann a kol, 1997), nevynecháváme ani kontaktní hypotézu (Allport, 1958).

Výzkumné otázky

Naše cílová skupina se skládá z mladých lidí z kosovsko albánské a kosovsko srbské komunity. Tito mladí lidé sdílejí některé základní sociodemografické charakteristiky, nicméně předpokládáme specifika v procesu socializace obou skupin daná historickými, ale také současnými – zejména politickými - kontexty. Předpokládáme, že se tato specifika projeví v následujícím:

- Etnická vzdálenost

KA a KS adolescenti budou reportovat velké etnické vzdálenosti, a to jak u hodně intimních, tak u málo intimních vztahů. Naopak, ve vztazích KA a KS k jiným etnickým skupinám na Kosovu předpokládáme malé etnické vzdálenosti u méně

intimních vztahů a nárůst vzdálenosti s nárůstem intimacy. Předpokládáme, že vyjadřovaná etnická vzdálenost mezi KS a KA bude větší tam, kde předpokládáme větší vzájemnou izolovanost respondentů, tedy v monoetnických oblastech. Předpokládáme, že nebude rozdíl mezi KA a KS ve vyjadřovaných etnických vzdálenostech vzhledem k ostatním etnickým skupinám Kosova.

- Markery přechodu do dospělosti

Věk přiřazený druhému nebude korespondovat s hodnotami předpokládaným u sebe. Markery přechodu do dospělosti, tak jak je respondenti předpokládají u "druhého" (outgroup), budou vykazovat negativní či extrémní názory.

- Struktura aspektů identity

Předpokládáme odlišnou strukturu aspektů identity u KA a KS. Předpokládáme, že u KA uvidíme relativně větší důležitost připisovanou kolektivní identitě než u KS - jako pozůstatek oprese kosovských Albánců a jejich jednoty v 80. a 90. letech, která byla přetavena v nezávislost Kosova. Předpokládáme, že KA, dáno tradiční strukturou rodiny a nedávnými historickými zkušenostmi, budou klást relativně menší důležitost na osobní identitu než KS. Předpokládáme, že se jak u KA, tak u KS potvrdí primárnost individuálního Self. Předpokládáme, že nebude rozdíl mezi skupinami v důležitosti sociální identity. Předpokládáme, že bude připisována jiná důležitost jednotlivým aspektům identity v těch pod-vzorcích, kde můžeme předpokládat větší kontakt s "druhým" (outgroup), tedy v enklávách a v okolí enkláv: jelikož tento kontakt nesplňuje podmínky kontaktní hypotézy pro užitečnost kontaktu ke snížení konfliktu, pak v těchto oblastech uvidíme větší relativní důležitost kolektivní identity, jako "obranného mechanismu" k udržení kulturní identity skupiny.

- Životní preference mladých kosovských Albánců a kosovských Srbů

Předpokládáme velkou míru podobnosti mezi mladými lidmi obou etnických skupin v tom, jak důležité jsou pro ně určité osobní hodnoty (vyjádřené jako osobní cíle). Zároveň předpokládáme velkou míru shody v tom, kterým osobním cílům přikládají mladí KA a KS největší a kterým nejmenší preference.

Metodologie

K ověření našich výzkumných otázek používáme následující dotazníky.

Všeobecný dotazník, Dotazník B a AIQ – IV (The Aspects of Identity Questionnaire, Dotazník aspektů identity).

Všechny dotazníky byly pečlivě přeložené a adaptované do obou jazyků, albánštiny a srbštiny; v naší strategii pro překlad a převod jsme následovali směrnice ITC² (Hambleton, 2001).

Všeobecný dotazník byl vytvořený/zkompilován Dr. Nebojšou Petrovičem z Bělehradské Univerzity. Pro účely této studie byl adaptován. Dotazník byl použit se souhlasem Dr. Petroviče.

My jsme pracovali pouze s následujícími daty z všeobecného dotazníku:

- Demografickými daty: věk; pohlaví; místo, kde respondent žije; vzdělání otce/matky; počet rodinných členů, kteří žijí společně a kdo jsou tito lidé.
- Daty z Bogartusovy škály sociálních / etnických vzdáleností: ptali jsme se pouze na 6 úrovní sociálních vztahů, respondenti vyjadřovali míru souhlasu (souhlasím, nesouhlasím, nejsem si jist) s tvrzeními o "druhých" (respondenti: KA a KS, "druzí": zrcadlově KS a KA (KA se ptáme na KS a KS na KA), Bosenští muslimové³, Goranci⁴, Romové, Turci. (Vztahy: aby žili v mé zemi, v mé ulici, byli mými kolegy v práci, mými přáteli, vstoupili do manželství s někým z mé rodiny, abych já s nimi vstoupil/a do manželství).
- Daty o postoji k náboženství, o důvěře v instituce a určité role (např. učitele), daty o charakteristikách důležitých pro přátelství, o počtu přátel mezi členy outgroup (KA o KS, KS o KA), daty o tom, z čeho mají naši respondenti největší strach ve vztahu k budoucnosti.
- Daty o způsobech života (osobní hodnoty/cíle operacionalizované jako míra preference určitých způsobů života).
- Daty o markerech přechodu do dospělosti: kdy si myslím, že se mi v životě stane (či už stalo) následující: první sexuální zkušenost, vydělávání peněz na život,

² International Test Commission

³ V angličtině Bosniaks či Bosnian muslims / Bosenští muslimové. Hovoříme tady o skupině obyvatel, kteří mají kořeny v Bosně, jsou muslimští Slované a mluví bosensky.

⁴ Goranci jsou také muslimští Slované, tak jako Bosenští muslimové: v případě Kosova pocházejí z horských vesnic kolem městečka Dragash, hraniční oblasti s Makedonií.

dokončení školního vzdělávání, první diskotéka, odstěhování se od rodičů, společný život s partnerem / partnerkou, založení rodiny, narození prvního dítěte.

Dotazník B je adaptovanou kratší verzí všeobecného dotazníku. Dotazníkem B zjišťujeme, jak příslušníci jedné skupiny vnímají druhou skupinu (jak si já myslím, že by členové druhé skupiny [outgroup] odpovídali/přemýšleli o stejných otázkách, na které jsem já sám/a byl/a dotazován/a ve všeobecném dotazníku; tedy já jako Albánec [Srb] odpovídám na otázky týkající se toho, co si myslím, že si průměrný Srb [Albánec] mého věku myslí o určitých problémech).

Použitá data z dotazníku B:

- Data o důvěře v instituce a v určité role, data o charakteristikách důležitých pro přátelství ("co si myslím, že ten druhý pokládá za důležité pro přátelství"), data o počtu přátel mezi členy outgroup ("kolik si myslím, že ten druhý má přátel mezi mými lidmi").
- Data o markerech přechodu do dospělosti: kdy si myslím, že se tomu druhému v životě stane (či už stalo) následující: první sexuální zkušenost, vydělávání peněz na život, dokončení školního vzdělávání, první diskotéka, odstěhování se od rodičů, společný život s partnerem / partnerkou, založení rodiny, narození prvního dítěte.

AIQ-IV, Dotazník aspektů identity (Cheek, Tropp, 2002): škály AIQ-IV hodnotí důležitost osobních, vztahových, kolektivních a sociálních faktorů pro definování toho, kdo jsme, pro definování našeho Self.

Námi použité škály:

- Škála osobní identity (referující k Self nezávislému na druhých) obsahuje položky, které se týkají našich vlastních sebe-interpretací.
- Škála kolektivní identity (interdependentní) hodnotí důležitost našich interpersonálních vztahů s druhými – s ohledem na naši kulturní historii, jak důležitá je pro mě moje etnicita, náboženství, rodinná historie, místo, kde žiji, moje země, jazyk, ale také politické aspekty a aktivity, jak důležité je pro me být součástí mojí komunity, atd.

- Škála sociální identity je napojená na náš osobní veřejný obraz, tak jak se projevuje v našich mezilidských vztazích s druhými.

Sběr dat

Sběr dat proběhl v říjnu 2012 v Kosovu, paralelně mezi albánskými a srbskými Kosovany⁵. Po neúspěšném vyjednávání s Ministerstvem školství v Prištině a několika dalších neúspěšných pokusech o jiná řešení problému sběru dat / vstupu do škol, jsme se rozhodli získat přístup ke studentům přes systém „kdo zná koho“ a „kdo je kdo“ v rámci místních struktur: našimi tazatelkami se staly dvě – na své komunity velmi dobře napojené - studentky psychologie: albánská a srbská.

Měli jsme k dispozici seznam středních škol v Kosovu a vybrané regiony, ve kterých jsme chtěli data sebrat. Tazatelky si osobně či telefonicky domlouvaly schůzky s řediteli škol a žádaly je o možnost sběru dat ve třídách. Školy si vybíraly náhodně.

Ve většině případů jsme od ředitelů škol souhlas se sběrem dat získali. Ředitelé pak také určili třídy, do kterých mohly tazatelky jít. Vyplnění dotazníků bylo anonymní a trvalo průměrně 40 minut.

Popis vzorku

Celkem jsme získali data od 499 respondentů, z toho 299 KA a 200 KS, 207 mužů a 292 žen. Průměrný věk našich respondentů je 17.24.

Výzkumná data pocházejí od respondentů z pěti sub-vzorků, tři na kosovsko albánské straně (monoetnické oblasti, multietnické – okolí srbských enkláv, albánská část etnicky rozdělené Mitrovice) a dvou na kosovsko srbské straně (multietnické oblasti – enklávy, monoetnické oblasti – území na sever od řeky Ibar: etnicky rozdělená Mitrovice).

⁵ Sběr dat byl prioritní otázkou už od roku 2009. Plánem bylo získat povolení od Ministerstva školství v Prištině ke sběru dat. Toto se bohužel nikdy nepodařilo. Ukázalo se, že námi sestavené dotazníky jsou i 13 let od konce konfliktu příliš kontroverzní na to, aby nám byl umožněn sběr dat ve školách. Zejména ta část dotazníků, ve které se ptáme na pohled “druhého”, vyvolávala u úředníků rozpaky. Problematický byl i fakt, že autorka není z Kosova a její práce nebyla zastřešena žádnou mezinárodní organizací. Případné povolení z Prištiny by nicméně nevyřešilo vstup do srbských škol v Kosovu, které jsou pod vlivem srbských institucí (Bělehradu).

Výsledky a interpretace

Ukázaly se velké *etnické vzdálenosti* mezi KA a KS⁶ vzájemně, ale také poměrně velké vzdálenosti mezi KA/KS a ostatními etniky na Kosovu; vzdálenostmi mezi KS a ostatními jsou větší než vzdálenosti mezi KA a ostatními (a to zejména v případě enkláv, což koresponduje s výsledky týkajícími se aspektů identity). Data interpretujeme na pozadí náboženství, tradic, kulturní a jazykové identity jednotlivých etnických skupin, polického vývoje, atd. Vidíme, že odpovědi na otázky o vzdálenostech následují plně předpoklad velkých vzdáleností u hodně i málo intimních vztahů; navíc vidíme zajímavý "vzorec" který je: odpovědi na přátelský a kolegiální vztah vykazují relativně menší vzdálenosti než všechny ostatní vztahy, včetně žití ve stejné zemi a sousedství v ulici, a to pro všechny skupiny. Předpokládáme, že je to tím, že přátelství může být jedincem poměrně lehce kontrolovatelné – lze do něj vstoupit a lze z něj vystoupit (Puhalo, 2009), také kolegiální vztah dává větší stupeň volnosti/kontroly na straně respondenta.

Ukazuje se, že naše přemýšlení v kontextu kontaktní hypotézy (viz teorie) nebylo na místě: etnické vzdálenosti jsou vysoké i tam, kde bychom alespoň minimální kontakt mezi respondenty očekávali (ale reálně k němu nedochází – podmínky kontaktní hypotézy nejsou naplněné i když často reportované nejrůznějšími politickými aktéry).

Data přechodových *milníků dospělosti* ukazují na další důležitý jev: na tendenci ke kognitivnímu popření závazku směrem k druhému, na derogatorní hodnocení druhého, což se projevuje v procesech devalvace druhého, a to zejména u otázky na první sexuální zkušenost (porovnání jak vidím sebe, jak vidím druhého). Data o přechodových milnících nicméně ukazují také na mnoho podobností mezi oběma etniky, tak jak ovlivněno společně sdíleným prostorem, historií, některými tradicemi.

Velmi zajímavé výsledky vidíme u *aspektů identity*: velká relativní důležitost kolektivní identity u respondentů z enkláv a z Jižní Mitrovice. Domíváme se, že relativní důležitost kolektivní identity nám tady ukazuje místa (geograficky), kde se naši respondenti cítí nejvíc ohrožení druhými (outgroup), a jejich identifikace s tím, kdo jsou na kulturní úrovni, ať už je to etnicita, náboženství, jazyk, země, generace předků, náležením ke komunitě a další, se tak stávají silnějšími než v jiných oblastech.

⁶ Zajímavé je srovnání s daty Puhaly (2009), kde vidíme, že etnické vzdálenosti mezi dvěma hlavními etnickými skupinami v Kosovu jsou podstatně větší než etnické vzdálenosti mezi 3 hlavními etnickými skupinami v Bosně a Hercegovině.

Domníváme se, že větší relativní důležitost kolektivní identity je ve své podstatě vyjádřením separace ne-dominantní skupiny - jako strategie udržení identity a kulturního dědictví (Berry, 2005). Domníváme se, že tak, jak aspekty identity vyjadřují její relativní strukturu v současnosti / přítomnosti a jsou ovlivněné tím, co se děje v sociálním prostředí jedince a jak je toto interpretováno, tak je můžeme pokládat za funkci adaptace – za funkci přežití - jedince jako člena své společnosti. (Viz etnické vzdálenosti: Jestliže jsou etnické vzdálenosti k druhým etnikům na Kosovu, tak jak vyjadřovány respondenty ze severní Mitrovice, veliké, není to tolik otázka strachu ze ztráty toho, kdo jsou kulturně, ale možná spíše o jejich boji, o jejich protestu: "já mohu hlasitě křičet", že s tím druhým nechci mít nic společného, protože s tím druhým reálně nic společného mít nemusím; v enklávách je to více záležitost chránění sebe sama – tak jak ostatně vidíme na etnických vzdálenostech vyjádřených respondenty z enkláv i směrem k jiným – nejen albánskému – etnikům: právě vzdálenosti k jiným etnikům jsou u respondentů z enkláv mírně větší než u respondentů ze srbských monoetnických oblastí.)

Domníváme se, že to, co se projevilo v našich datech je následující: kolektivní identita v post-konfliktním Kosovu není a-priori funkcí etnicity, ale spíše funkcí adaptační vzhledem k přítomné politicko – sociální situaci.

Sociální identita je pro naše respondenty relativně nejméně důležitá, nejdůležitější je individuální aspekt identity (primárnost individuálního Self), tento vzorec platí jak pro KA, tak pro KS.

Co se týká osobních *hodnot*, jsou si naši respondenti z KA a KS vzorku poměrně hodně podobní v náhledu na životní cíle / na způsoby života. Nepřekvapí, že nejdůležitější je na obou stranách láska a rodina, víra, samostatnost a z utilitárních hodnot materiální standard, naopak nejméně jsou hodnocené popularita, hédonistický způsob života a společenská moc. Právě podobnosti, tak jako tomu je v otázkách osobních hodnot, jsou tím, co může obě "spojovat" – může se stát základem pro rekonciliační aktivity. Co se týká pozitivních, stejně tak jako negativních preferencí vyjádřených směrem ke způsobům života, vidíme, že nelze mluvit o shodě mezi KA a KS, nicméně lze hovořit o podobnostech.

Závěr

Kromě výsledků samotných – tak jak jsou zmíněné v předcházející kapitole – je podstatné i následující: samotný fakt, že se nám podařilo paralelně sebrat psychologická data (navíc tohoto typu) u obou etnických skupin (KA a KS), je mimořádný. Veškeré psychologické výzkumy na Kosovu od posledního konfliktu před 14 lety byly zatím vždy omezené jen na jedno z obou hlavních/znepřátelených etnik; bariéra mezi etniky je pro místní kosovsko albánské či kosovsko srbské, popř. pro srbské (ze Srbska) výzkumníky těžce prostupná, nicméně – jak popsáno v naší práci - ani pro ne-Kosovana ji není snadné překonat.

Dotazníky jsme sebrali na velkém počtu respondentů: 499. V procesu sběru dat jsme svým způsobem vytvořili *imaginární dialog* mezi těmito 499 mladými lidmi a jejich představou "druhého", do které promítali svoje strachy a obrany, ale občas možná také svoje touhy, vztahující se k jinému způsobu soužití, než k tomu, který převládá. Jsme si vědomi toho, že tyto projekce do druhého byly negativně ovlivněné ne-harmonickým vztahem mezi oběma skupinami, tak jak ukazují některé studie, obvykle se však jedná o studie z nekonfliktního prostředí (Riketta, Sacramento, 2008). Pro mnohé z našich respondentů bylo vyplnění dotazníku jejich vůbec prvním "osobním kontaktem" s "druhým".

Pokud se vrátíme zpět k výsledkům, musíme konstatovat, že konflikt v Kosovu ještě není u konce, je třeba začít velmi citlivě pracovat se socializačními naracemi, které budou založené na empirických datech, a pokusit se naprosto oddělené životy obou komunit dostat alespoň na úroveň "základní reálné znalosti o druhém".

Literatura

- Abell, J., Condor, S., Stevenson, C. (2006). "We are an island": Geographical Imagery in Accounts of Citizenship, Civil Society, and National Identity in Scotland and in England. *Political Psychology*, 27, 207 – 226.
- Adrieu, K. (2010). Transitional Justice: A New Discipline in Human Rights, *Online Encyclopedia of Mass Violence*, In: [online], published on 18 January 2010, [cit. 2013-03-08], Dostupné z: <http://www.massviolence.org/Transitional-Justice-A-New-Discipline-in-Human-Rights>, ISSN 1961-9898
- Allport, G.W. (1958). *The nature of prejudice* (abridged). Garden City, NY. Doubleday Anchor Books.
- Arënlju, A. (2009). Suicide ideation and behavior of Kosovar Adolescents: Effect of negative life events, reported wellbeing, happiness, coping mechanisms and self-esteem. Unpublished dissertation.
- Barber, B.K. (2008). Contrasting portraits of war: Youths varied experience with political violence in Bosnia and Palestine. *International Journal of Behavioral Development*, 32, 298 – 309.
- Bar-On, D. (2001). The Silence of Psychologists. *Political Psychology*, 22, 331 – 345.
- Bar-Tal, D. (2001). Why Does Fear Override Hope in Societies Engulfed by Intractable Conflict, as It Does in the Israeli Society? *Political Psychology*, 22, 601 – 627.
- Bar-Tal, D., Adwan, S. (2013). "Victims of our own narratives?" *Portrayal of the "Other" in Israeli and Paletinian School Books*. Study report. February 4, 2013. In: [online]. [cit. 2013-03-08]. Dostupné z: <http://israelipalestinianschoolbooks.blogspot.com/>
- Bar-Tal, D., & Bennink, G. H. (2004) The nature of reconciliation as an outcome and as a process. In Y. Bar-Siman- Tov (Ed.). *From conflict resolution to reconciliation* (pp.11-38). Oxford: Oxford University Press.
- Belsky, J. (2008). War, trauma and children's development: Observations from a modern evolutionary perspective. *International Journal of Behavioral Development*, 32, 260 – 271.
- Berry, J.W.(2005). Acculturation: Living successfully in two cultures. *International Journal of Intercultural Relations*, 29, 697 – 712.
- Biro, M. (2002). Etnocentrizam Srba u Srbiji pre i posle 5. oktobra, Etnički stereotipi – posebno izdanje 3. Beograd. *Nova srpska politička misao*, str. 57 – 62.
- Botev, N. (1994). Where East Meets West: Ethnic Inter marriage in Former Yugoslavia, 1962 – 1989. *American Sociological Review*. 59 (3): 461 – 480.
- Bourdieu, P. (1986). *The Forms of Capital*. In: [online]. [cit. 2013-03-09]. Dostupné z: <http://www.marxist.org/reference/subject/philosophy/works/fr/bourdieu-forms-of-capital.htm>
- Burema, L. (2012). Reconciliation in Kosovo: A Few Steps Taken, a Long Road Ahead. *Journal of Ethnopolitics and Minority Issues in Europe*, 11 (4), 7 – 27.
- Castano, E., Sacchi, S., Gries, P. H. (2003). The Perception of the Other in International Relations: Evidence for the Polarizing Effect of Entitativity. *Political Psychology*, 24 (3), 449 – 468.
- Centre for the Study of Youth & Political Violence. University of Tennessee. Knoxville. In: [online]. [cit. 2010-07-05]. <http://youthviolence.tennessee.edu/director.html>

- Chapman, J.W., Nicholls, J.G. (1976). Occupational identity status, occupational preference and field dependence in Maori and Pakeka boys. *Journal of Cross-Cultural psychology*, 7, 61 – 72.
- Cheek, J.M., Tropp, L. (2002). AIQ-IV: The Aspects of Identity Questionnaire. In: [online]. [cit. 2010-06-09]. Dostupné z: <http://www.wellesley.edu/Psychology/Cheek/identity.html>
- Citrin, J., Wong, C., Duff, B. (2001). The Meaning of American National Identity. In R. D. Ashmore, L. Jussim, D. Wilder (Eds.), *Social identity, intergroup conflict, and conflict reduction* (71 - 100). New York: Oxford University Press.
- Crick, B. (1999). The presuppositions of citizenship education. *Journal of Philosophy of education*, 33, 337 – 352.
- Coenders, M., Scheepers, P. (2003). The Effect of Education on Nationalism and Ethnic Exclusionism: An International Comparison. *Political Psychology*, 24, 2003.
- Daxner, M. (2005). Is there a Kosovar identity? In M. Kelmendi, A. Desku (Eds.) *Who is Kosovar? Kosovar Identity (a debate)* (pp. 209 – 212). Prishtina: Twins.
- Dekker, H., Malová, D., Hoogendoorn, S. (2003). Nationalism and its explanations. *Political Psychology*, 24, 345 – 376.
- del Prado, A.M., Church, A.T., Katigbak, M.S., Miramontes, L.G., Whitty, M.T., Curtis, G.J., Vargas-Flores, J., Ibañez-Reyes, J., Ortiz, F.A., Reyes, J.A.S. (2007). Culture, method, and the content of self-concepts: Testing trait, individual-self-primacy, and cultural psychology perspectives. *Journal of Research in Personality*, 40:1119–1160. [PMC free article] [PubMed]
- Demographic, Social and Reproductive Health Survey in Kosovo 2009 (February 2011). Statistical Office of Kosovo. In: [online]. [cit. 2013-02-10]. Dostupné z: <http://www.ks.gov.net/esk>
- De Witte, H. (1999). “Everyday” racism in Belgium. An overview of the research and an interpretation of its link with education. In L. Hagendoorn, S. Nekuee, S. (Eds.), *Evaluation and racism: A cross-national inventory of positive effects of education on ethnic tolerance* (s47 – 74). Utrecht, Netherlands: ERCOMER/Utrecht University.
- Dovidio, J.F., Gaertner, S.L. (1991). Changes in the expression and assessment of racial prejudice. In H. J. Knopke, R. J. Norrell, R. W. Rogers (Eds.), *Opening doors: perspectives on race relations in contemporary America* (pp. 119 – 148). Tuscaloosa, AL: University of Alabama Press.
- Durkin, K. (1995). *Developmental Social Psychology: From Infancy to Old Age*. Oxford: Blackwell Publishers Ltd.
- Druckman, D. (1994). Nationalism, patriotism, and group loyalty: A social psychological perspective. *Mershon International Studies Review*, 38, 43 – 68.
- Eagly, A. H., Chaiken, S. (1998). Attitude structure and function. In D. T. Gilbert, S. T. Fiske, G. Lindzey (Eds.), *Handbook of Social Psychology* (Vol.1, 269 – 322), New York: McGraw-Hill.
- Eicher, V., Pratto, F., Wilhelm, P. (2013). Value Differentiation Between Enemies and Allies: Value Projection in National Images. *Political Psychology*, 34 (1), 127 – 144.
- Enclave and Exclave. In: *Wikipedia: the free encyclopedia* [online]. San Francisco (CA): Wikimedia Foundation, 2001- [cit. 2013-02-02]. Dostupné z: http://en.wikipedia.org/wiki/Enclave_and_exclave#Ethnic_enclaves

- Enkláva. In: *Wikipedie: otevřená encyklopedie* [online]. San Francisco (CA): [cit. 2013-02-02]. Dostupné z: <http://cs.wikipedia.org/wiki/Enkl%C3%A1va>
- Erikson, E.H. (1968). *Identity, Youth and Crisis*. New York – London: W.W. Norton & Company.
- Flavell, J.H. (1974). The development of inferences about others. In Mitchel, T. (Ed.), *Understanding other persons*. Oxford: Basil Blackwell.
- Flavell, J.H. (1977). *Cognitive Development*. Englewood Cliffs, New Jersey: Prentice Hall.
- Gaertner, S.L., Dovidio, J.F. (1986). The aversive form of racism. In J. F. Dovidio, S. L. Gaertner (Eds.), *Prejudice, discrimination and racism* (61 – 89). Orlando, FL: Academic Press.
- Galtung, J. (1985). Twenty-five years of peace research: Ten challenges and some responses. *Journal of Peace Research*, 22, 145 – 157.
- Gashi, S. (2012). *Kosova 1912 – 2000: In the History Textbooks of Kosova, Albania and Serbia*. Kosovar Association for Human and Children's Rights (KAHCR) and Kosovo Education Centre (KEC).
- Hakvoort, I., Oppenheimer, L. (1993). Children's and adolescent's conception of peace, war and strategies to attain peace: A Dutch case study. *Journal of Peace Research*, 30, 65-77.
- Haste, H. (2004). Constructing the Citizen. *Political Psychology*, 25, 413- 439.
- Heater, D. (1990). *Citizenship: The Civic Ideal in World History*. London: Longman.
- Herrmann, R. K., Voss, J. F., Schooler, T. Y. E., & Ciarrochi, J. (1997). Images in international relations: An experimental test of cognitive schemata. *International Studies Quarterly*, 41, 403 – 433.
- Huckfeldt, R., Sprague, J. (1995). *Citizens, Politics, and Social Communication*. New York: Cambridge University Press.
- Ichilov, O. (2004). *Political Learning and Citizenship Education under Conflict: The political socialization of Israeli and Palestinian youngsters*. London – New York: Routledge.
- Idrizi, A. (2013, 31.leden). Mbi herontjtë dhe viktimat. In: [online]. [cit. 2013-03-09]. Dostupné z: <http://www.gazetaexpress.com/?cid=1%2C883%2C102709>
- Katz, I., Hass, R.G. (1988). Racial ambivalence and American value conflict: Correlational and priming studies on dual cognitive structures. *Journal of Personality and Social Psychology*, 55, 893 – 905.
- Kelmendi, M., Desku, A. (Eds.) (2005). *Who is Kosovar? Kosovar Identity (a debate)*. Prishtina: Twins.
- Kerestes, G. (2006). Children's aggressive and prosocial behavior in relation to war exposure: Testing the role of perceived parenting and child's gender. *International Journal of Behavioral Development*, 30, 227 – 239.
- Kitwood, T. (1983). Self-conception among young British-Asian Muslims: confutation of a stereotype. In G. Blackwell (Ed.), *Threatened Identities*. Chichester: Wiley.
- Kosić, A., Livi, S. (2012). A Study of Perceived Parental Communication and Propensity towards Reconciliation among Youth in Vukovar (Croatia). *Journal of Ethnopolitics and Minority Issues in Europe*, 11 (4), 51 – 80.
- Kosovo Human Development Report (2006). *Youth: A new generation for a new Kosovo*. UNDP Kosovo.

- Kuzawa, G. (2005). Fetal Origins of Developmental Plasticity: Are Fetal Cues Reliable Predictors of Future Nutritional Environments? *American Journal of Human Biology*, 17, 5 – 21.
- Kuzmanović, B., Petrović, N. (2007). Struktura preferencija ličnih i društvenih ciljeva srednjoškolaca. *Psihologija*, 40 (4), 567 – 585.
- Lamott, F. (2005). Trauma as a political tool. *Critical Public Health*, 15:3, 219 – 228.
- Le Goff, J-M., Giudici, F. (2009). *Transition to marriage in former Yugoslavia. Interethnic difference across cohorts*. In: [online] [cit. 2013-02-12] Dostupné z: <http://www.giovaniesocieta.unibo.it/paper/10a/legoff.pdf>
- McConahay, J.B.(1986).Modern racism, ambivalence, and the Modern Racism Scale. In J. F. Dovidio, S. L. Gaertner (Eds.), *Prejudice, discrimination and racism* (91 – 125). Orlando, FL: Academic Press.
- McGrattan C. (2012). Working through the past in Bosnia and Northern Ireland: Truth, Reconciliation and the Constraints of Consociationalism. *Journal on Ethnopolitics and Minority Issues in Europe*, 11 (4), 103 – 126.
- McLernon, F., Ferguson, N., Cairns, E. (1997). Comparison of Northern Irish Children's Attitudes to War and Peace Before and After the Paramilitary Ceasefires. *International Journal of Behavioral Development*, 20, 715 – 730.
- McLernon, F., Cairns, E. (2006). Children's attitudes to war and peace: When a peace agreement means war. *International Journal of Behavioral Development*, 30, 272 – 279.
- Nafisi, A. (2003). *Reading Lolita in Teheran*. New York. Random House.
- Oppenheimer, L. (1978). The Development of the Processing of Social Perspectives: A Cognitive Model. *International Journal of Behavioral Development*, 1, 149 - 171.
- Oppenheimer, L. (1996). War as a Institution, but what about Peace? Developmental perspectives. *International Journal of Behavioral Development*, 19, 201 – 218.
- Orr, E., Sagi, S., Bar-On, D. (2000). Social Representations in Use: Israeli and Palestinian High School Students' Collective Coping and Defense. *Papers on Social Representations*, Volume 9, 2.1. – 2.20
- Pettigrew, T.F. (1997). Generalized intergroup contact effects on prejudice. *Personality and Social Psychology Bulletin*, 23, 173 – 185.
- Piaget, J., Inhelder, B. (1997). *Psychologie dítěte*. Praha: Portál.
- Puhalo, S. (2009). *Etnička distanca i (auto)stereotipi građana Bosne i Hercegovine*. Sarajevo: Friedrich Ebert Stiftung.
- Puhalo, S (2003). *Etnička distanca građana Republike Srpske i Federacije BiH prema narodima bivše SFRJ*. Banja Luka: Friedrich Ebert Stiftung.
- Punamäki, R.-L. (2009). War, Military Violence, and Aggressive Development. Child, Family, and Social Preconditions. In B.Barber (Ed.), *Adolescents and War. How youth deal with political violence* (pp. 62 - 80). New York. Oxford University Press.
- Riketta, M., Sacramento, C.A. (2008). They cooperate with us so they are like me: perceived intergroup relationship moderates projection from self to out-groups. *Group Processes and Intergroup Relations*, 11, 115 – 131.
- Religion in Kosovo – International Crisis Group. In: [online] [cit. 2013-02-02]. Dostupné z: <http://www.crisisgroup.org/en/regions/europe/balkans/kosovo/105-religion-in-kosovo.aspx>
- Sears, D.O. (1988). Symbolic racism. In P. A. Katz, D. A.Taylor (Eds.), *Eliminating racism: Profiles in controversy* (pp. 53 – 84). New York: Plenum Press.

- Selman, R. L. (1976). Social-cognitive understanding: a guide to educational and clinical practice. In T. Lickona (Ed.), *Moral Development and Behavior: theory, research, and social issues*. New York: Holt.
- Schöpflin, G. (2002). The Nature of Myth. Some Theoretical Aspects. In S. Schwandner-Sievers, Bernd J. Fischer (Eds.), *Albanian Identities, Myth and History* (pp. 26 – 30). London: Hurst & Company.
- Schützenberger, A.A. (2007). Transgenerational analysis and psychodrama. Applying and extending Moreno's concept of the co-unconscious and the social atom to transgenerational links. In C. Baim, J. Burmeister, M. Maciel (Eds.), *Psychodrama: Advances in Theory and Practice* (pp. 155 – 174), London – New York: Routledge
- Schützenberger, A.A. (1998). *The Ancestor Syndrome. Transgenerational psychotherapy and the hidden links in the family tree*. London -New York: Routledge.
- Schwandner-Sievers, S. (2002). Narratives of Power: Capacities of Myth in Albania. In S. Schwandner-Sievers, Bernd J. Fischer (Eds.), *Albanian Identities, Myth and History* (pp. 3 – 25). London: Hurst & Company.
- Slone, M. (2009). Growing up in Israel: Lessons on Understanding the Effects of Political Violence on Children. In B. Barber (Ed.), *Adolescents and War. How youth deal with political violence* (pp. 81 - 104). New York. Oxford University Press.
- Staub, E. (2006). Reconciliation after genocide, mass killing or intractable conflict: understanding the roots of violence, psychological recovery and steps toward a general theory. *Political Psychology*, 27 (6), 867 – 895.
- Staub, E. (2005). The origins and evaluation of hate, with notes and prevention. In R.J. Sternberg (Ed.), *The Psychology of Hate* (pp. 51 – 66) Washington, DC: American Psychological Association.
- Strenberg, R. J., Stenberg, K. (2008). *The Nature of Hate*. New York. Cambridge University Press.
- Sternberg (2003). Duplex theory of hate: development and application to terrorism, massacres, and genocide. *Review of general psychology*, 7(3), p. 299 – 328.
- Tajfel, H. (1982). Introduction. In H. Tajfel (Ed.), *Social Identity and Intergroup Relations*. (pp. 1 – 14). New York. Cambridge University Press.
- Teorie tzv. Hajnalovy linie. In: [online] [cit. 2013-02-12]. Dostupné z: http://demprechod.euweb.cz/3_1_hajnal.htm
- Tesař, F. (2007). *Etnické konflikty*. Praha. Portál.
- Tzuriel, D., Klein, M.M. (1977). Ego identity: effects of ethnocentrism, ethnic identification, and cognitive complexity in Israeli, Oriental and Western ethnic groups. *Psychological Reports*, 40, 1099 – 101.
- UN (2004, August 23). *Report of the Secretary-General on the Rule of Law and Transitional Justice in Conflict and PostConflict Societies*. UN Doc. S/2004/616, p. 4.
- Unlikely match up: Albanian women wed Serbs/Fox News. In: [online] [cit. 2013-02-12]. Dostupné z <http://www.foxnews.com/world/2011/08/18/unlikely-matchup-albanian-women-wed-serbs/>
- Volkan, V.D. (2004). *Chosen trauma, the political ideology of entitlement and violence*. In: [online]. [cit. 2013-03-09]. Dostupné z: <http://vamikvolkan.com/Chosen-Trauma%2C-the-Political-Ideology-of-Entitlement-and-Violence.php>
- Van Ijzendoorn, M.H., (1995). Associations between adult attachment representations and parent-child attachment, parental responsiveness and clinical status: A meta analysis

on the predictive validity of the Adult Attachment Interview, *Psychological Bulletin*, 117, 387 – 403.

Vickers, M. (1998). *Between Serb and Albanian: A History of Kosovo*. New York: Columbia University Press.

Weine, S., Klebic, A., Celik, A., Bicic, M. (2009). Tasting the World: Life after Wartime for Bosnian Teens in Chicago. In B.Barber (Ed.), *Adolescents and War. How youth deal with political violence* (pp. 255 – 280). New York. Oxford University Press.

Winnicott, D. (1965). *The Maturation Process and the Facilitating Environment. Studies in the Theory of Emotional Development*. London. Karnac Books.

Young, A. (2000). *Women who become men. Albanian Sworn Virgins*. Oxford – New York: Berg.

Hambleton, R. K. (2001). The Next Generation of the ITC Test Translation and Adaptation Guidelines. *European Journal of Psychological Assessment*, Vol.17, No.3, Hogrefe & Huber Publishers. český překlad: In: [online]. [cit. 2013-03-09]. Dostupné z: <http://www.psychodiagnostika.cz/index.php?akce=smernice2>